

УДК 340.14

DOI 10.31732/2708-339X-2023-10-146-152

**ПЕРЕДУМОВИ ВИНИКНЕННЯ ТА РОЗВИТОК
МІЖНАРОДНОГО КОМЕРЦІЙНОГО АРБІТРАЖУ ЯК СПОСОБУ
ВРЕГУЛЮВАННЯ СПОРІВ: ЧАСИ АНТИЧНОСТІ ТА
СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ**

Доляновська І.М.,

*кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри державно-правових дисциплін
ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»
м. Київ, вул. Табірна, 30-32, Україна, 03113
e-mail: DolianovskaIM@krok.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1606-7096>*

Ситий В.О.,

*аспірант ВНЗ «Університет економіки та права «КРОК»
м. Київ, вул. Табірна, 30-32, Україна, 03113
e-mail: SytyiVO@krok.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-1852-9100>*

**THE ORIGINS AND DEVELOPMENT OF INTERNATIONAL
COMMERCIAL ARBITRATION AS A WAY OF DISPUTE
SETTELMENT: THE TIMES OF ANTIQUITY AND THE MIDDLE
AGES**

Dolianovska I.M.,

*Ph.D. in Law, Associate Professor of Department of State and Legal Disciplines, “KROK” University
Kyiv, Tabirna St., 30-32, Ukraine, 03113
e-mail: DolianovskaIM@krok.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1606-7096>*

Sytyi V.O.,

*PhD student, “KROK” University
Kyiv, Tabirna St., 30-32, Ukraine, 03113
e-mail: SytyiVO@krok.edu.ua
ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-1852-9100>*

Анотація. У статті визначено ключові передумови та перші згадки про міжнародний комерційний арбітраж у часові проміжки античності та середньовіччя. З'ясовано, що багатовікова історія становлення міжнародного комерційного арбітражу взаємопов'язана з формуванням перших держав в часи античності. Визначено, що існує дві позиції науковців щодо появи міжнародного комерційного арбітражу. За переконаннями одних, міжнародний комерційний арбітраж з'явився ще задовго до перших державних інституцій. На думку інших – арбітраж з'явився одночасно із державними інституціями, коли одна особа мала у своєму підпорядкуванні певну соціальну групу населення. Це можливо аргументувати тим, що арбітражний суд, навіть у його первинному вигляді був інституцією приватного врегулювання спору, коли особи не бажають аби їхній конфлікт розв'язувала визначена державна інституція. Підкреслено важливість історичного взаємозв'язку арбітражу (періоду античності) як поняття загального, що мав першочергове застосування і використовувався

переважно для вирішення різноманітних побутових проблем, конфліктних ситуацій. На його основі з'явився комерційний арбітраж, що використовувався переважно купцями в межах однієї або кількох територіальних місцевостей. А вже згодом, розуміючи переваги застосування мирних способів врегулювання спорів, виникає міжнародний арбітраж, що включає в себе й комерційну складову. Також наведено історичні приклади в межах античності та середньовіччя вирішення тогочасними арбітрами спорів, що могли містити в собі комерційні складові. Доведено, що деякі приклади, на які посилаються науковці у своїх працях, не завжди можуть підпадати під ознаки перших комерційних арбітражів. Підсумовано, що в період античності розпочалося зародження міжнародного комерційного арбітражу, що використовувався главами держав, які зловживаючи статусом та авторитетом досягали своїх цілей – розширювати кордони держав, котрі їм належали. Посилення ролі та статусності релігії і церкви в період середньовіччя дозволили аргументувати необхідність використання мирних способів врегулювання спорів, особливо в періоди великих релігійних свят.

Ключові слова: комерційний арбітраж, арбітр, врегулювання спорів, суд, третейські суди, міжнародне право.

Формул: 0, рис.: 0, табл.: 0, бібл.: 12.

Abstract. The article defines key preconditions and the first mentions of international commercial arbitration in the periods of antiquity and the Middle Ages. It has been found that the centuries-old history of the formation of international commercial arbitration is interconnected with the formation of the first states in antiquity. It was determined that there are two positions of scientists regarding the origins of international commercial arbitration. According to the first one, international commercial arbitration appeared long before the first state institutions. According to the second one, arbitration appeared at the same time as the state institutions. This can be confirmed by the fact that the arbitration, even in its original form, was an institution for private dispute resolutions when individuals did not want their dispute to be resolved by a specific state institution. The importance of the historical connection of arbitration (period of antiquity) as a general concept that had primary implementation and was used mainly to solve various everyday problems and conflict situations, is emphasized. On its basis, the commercial arbitration appeared, which was used mainly by merchants within one or more territorial areas. Later, realizing the advantages of using peaceful methods of settling the disputes, international arbitration arises, which includes a commercial component as well. It is summarized that in antiquity, the formation of international commercial arbitration took place, which was used by the heads of states who, abusing their status and authority, achieved their goals – to expand the borders of the states that belonged to them. Also the historical examples of the resolution of disputes containing commercial elements by arbitrators within the periods of antiquity and the Middle Ages were provided. It has been proven that some examples referred to by scientists in their researches may not always fall under the signs of the first commercial arbitrations. The strengthening of the role and status of religion and the church during the Middle Ages made it possible to alleviate the need to use peaceful methods of settling disputes, especially during periods of major religious holidays.

Keywords: commercial arbitration, arbitrator, dispute resolution, court, arbitration courts, international law.

Formulas: 0, fig.: 0, tabl.: 0, ref.: 12.

Постановка проблеми.

Передумови виникнення та історія розвитку певного юридичного явища або процесу завжди відіграє важливе значення у будь-якому конструктивному дослідженні. Історичні аспекти дозволяють виявити загальні риси, що мало таке явище чи процес в залежності від специфіки розвитку суспільних відносин в ті чи інші часи.

Останні кілька десятиліть міжнародний комерційний арбітраж став одним з найпопулярніших способів вирішення міжнародного спору, що

обумовлено низкою переваг, котрі арбітраж може надати міжнародним контрагентам. Зокрема це стосується демократичності процесу розгляду спорів – обрання суду та суддів за згодою сторін, впливу останніх на формування правил розгляду спорів; спрощеної процедури розгляду спору та оперативності його вирішення, а також економності; обов'язковості та остаточності рішення міжнародного комерційного арбітражу.

Зважаючи на такі переваги міжнародного комерційного арбітражу, можемо відмітити одну з ключових

причин або передумов для його виникнення, а саме – необхідності врегулювати торговельні спори. Втім це не було єдиною причиною для виникнення арбітражу, що можливо підтвердити або спростувати шляхом проведення історичного аналізу перших згадок про міжнародний комерційний арбітраж. Адже зі становленням перших державних утворень, і як наслідок – перших судових систем, недосконалість судової системи на перших етапах її розвитку спонукала сторін до застосування доступного і звичного їм позасудового способу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій підтверджує актуальність обраної нами тематики. Так, предметом дослідження міжнародний комерційний арбітраж став у працях таких науковців: А.А. Федішин, З. Мамон, О.М. Макеєва, Є.Д. Боярський, І.О. Бут, Н.А. Вангородська, О.А. Гавриленко, Т.Л. Сиройд та інших.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми. Враховуючи викладене вище, а також популярність застосування міжнародного комерційного арбітражу, питання історичних аспектів його виникнення та причин для його швидкого розповсюдження хоча й підіймаються час від часу в працях сучасних дослідників, проте охоплюють лише торговельні відносини, котрі послуговували виникненню міжнародного комерційного арбітражу. Крім того, невирішеним залишається питання, що з'явилося раніше – арбітраж чи перші державні утворення.

Метою наукової статті є з'ясування передумов та перших згадок про міжнародний комерційний арбітраж в часові проміжки античності та середньовіччя, а також виявлення ключових ознак, якими характеризувався арбітраж в ті часи.

Виклад основного матеріалу.

Сам по собі арбітраж, як інструмент (засіб) вирішення спорів, використовувався протягом тисячоліть та має глибоке коріння в різноманітних середовищах як міжнародному, так і комерційному контекстах.

Варто зазначити, що достеменно невідомо та історично не встановлено, коли саме з'явився термін арбітражу, як явище узагальненого та міжнародного комерційного арбітражу, як явища певною мірою глобального і водночас більш вузького на відміну від арбітражу. Втім, поділяючи думку низки науковців, схилиємось до того, що вже в найдавніших державах Межиріччя, Єгипту і Малої Азії комерційний арбітраж був уже повсюдно поширений. На це, крім непрямих доказів (сюжети третейського суду в міфах і найдавніших літературних пам'ятках), збереглися і документальні свідчення, виявлені археологами (до прикладу, угоди єгипетських купців 2500-2300 рр. до н. е) [1, с. 62]. У мовах східнослов'янських народів існує самостійний термін «третейський суд», який є власним, а не запозиченим з інших мов. Він цілком відповідає західному аналогу «арбітраж» [2, с. 41]. Саме цим можливо аргументувати тодішнє вживання третейського суду та арбітражного суду, як синонімічних понять.

На думку Вангородської Н. А., арбітражні суди існували ще задовго до виникнення державних утворень і становили фактично чи не єдиний спосіб вирішення конфліктної ситуації мирним шляхом. Судовому процесу альтернативного розгляду правових конфліктів, звісно, передували узгоджувальні дії, і у випадку не знаходження компромісу, наступала стадія включення третьої, сторонньої

особи, з певними навичками, яка могла допомогти вирішити ситуацію, що склалася [3, с. 3]. Констатувати факти існування арбітражних судів до появи перших державних утворень, на нашу думку, є хибним, з міркувань принаймні тих, що арбітражний суд, навіть у його первинному вигляді був інституцією приватного врегулювання спору, коли особи не бажають аби їхній конфлікт розв'язувала визначена державна інституція. У зв'язку з чим, ми підтримуємо думку тих науковців, що арбітражні суди, як інституції з'явилися разом з першими державними утвореннями.

Щодо безпосереднього аналізу перших згадок про міжнародний комерційний арбітраж, то можливо навести два усталених приклади, котрі зустрічаються у значній кількості наукових публікацій. Мова йде про те, що близько 3100 р. до н.е. було укладено договір, що вирішив спір між двома месопотамськими містами-державами – Лагашем та Уммою. Саме цим арбітражним договором було визначено недоторканність прикордонних каменів та ровів [4, с. 10]. Втім цей приклад ми не можемо цілковито назвати комерційним, слід говорити саме про зародження міжнародного арбітражу. Іншим розповсюдженим прикладом є укладений у 1278 р. до н.е. мирний договір між єгипетським фараоном Рамзесом II та царем хетів Хаттушилем III. В цьому документі були врегульовані питання миру, правового становища біженців, арбітражу, виконання договірних, зокрема грошових зобов'язань [5, с. 45]. Саме цей договір є класичним прикладом, що підтверджує наявність передумов для зародження міжнародного комерційного арбітражу в часи античності.

На думку Макеєвої О. М., одним із найперших визначних арбітрів був Соломон. Аналізуючи книгу Елькурі «Як працює арбітраж», науковиця зазначає, що її автор не лише стверджував, що Соломон був арбітром, але також зазначив, що застосовувана ним процедура багато в чому була схожа на ту, що використовується сьогодні арбітрами [1, с. 62]. Проте варто зазначити, що в історичних відомостях тих часів Соломон виступав арбітром переважно для купців, торговців, родин та сімей. Тому однозначно констатувати про те, що Соломон був суб'єктом у відносинах міжнародного комерційного арбітражу, ми не вважаємо за доцільне.

Необхідно погодитися з думкою науковців, котрі зазначають, що першим постійно діючим міжнародним комерційним арбітражем був так званий суд рекуператорів у Стародавньому Римі. Рекуператорами (*recuperatores*) були судді, які призначаються замість звичайних суддів для здійснення судочинства у справах за участю іноземців. Імператор Юстиніан вперше наділив рішення третейських судів силою рішення державних судів. До цього сторони могли лише передбачити в арбітражній угоді заходи спеціального стягнення чи інший спосіб, що забезпечує виконання рішень [6, с. 6].

Арбітрами виступали глави держав або послы, котрі вирішували такі міжнародні суперечки. В той же час вони досить часто не були незалежними та неупередженими, на відміну від теперішнього часу. Також в історичних пам'ятках відображаються дійсні факти, коли арбітри використовували свої повноваження у вигідних для них цілях. Класичним прикладом є завоювання Галлії Гай Юлієм Цезарем, котрий, ставши для цих племен довіреною особою,

використав їхню ворожбу між собою для прийняття вигідного рішення, що в кінцевому рахунку дозволило захопити цю територію [7, с. 93].

Таким чином, міжнародний комерційний арбітраж набував форми здійснення судочинства, а його рішення ставали обов'язковими для виконання сторонами конфліктної ситуації.

Отже, беззаперечним фактом є те, що поява перших державних утворень, наявність спірних відносин та постійна боротьба за територію і владу спровокували необхідність пошуку, в тому числі й мирних способів врегулювання таких спорів. Позитивним аспектом є те, що такі способи врегулювання спорів, враховуючи комерційні інтереси, закріплювалися не лише в усній формі, а й сторони доходили згоди оформлювати результати своїх перемовин у письмовій формі, тобто в договірній. Розвиток торгівельних відносин між різними народами та громадами вимагали швидкого і справедливого врегулювання різних питань, що неминуче виникали в процесі міжнародного обміну та продажу товарів та послуг.

Розквіт міжнародного комерційного арбітражу можливо спостерігати саме в період середньовіччя. В цей період почали з'являтися великі комерційні об'єднання, що мали авторитет та вплив на держави. Науковці вказують, що арбітраж в цей час є своєрідною «сполучною ланкою між представниками низки культур та сповідань». Також відмічається, що здійснення арбітражного посередництва перемістилося до центрів транзитної торгівлі – Багдаду, Константинополя, міста Басра, де підписували угоди між різними народами. Грецькі, арабські, іудейські та перські торговці виступали

посередниками-арбітрами один між одним. При цьому завжди обиралася сторона арбітрів, що не мала симпатій до жодної сторони [8, с. 193].

Розвиток мореплавства та початок великих географічних відкриттів лише посилювали закріплення та вкорінення міжнародного комерційного арбітражу. Так арбітраж став популярним способом для вирішення спорів між судновласниками та вантажовласниками. Арбітрами при цьому ставали «консультанти», котрі вже мали великий досвід мореплавства та багато років працювали в цій сфері. Право торгових представників, що склали усталені торгові звичаї, отримує писану форму та закріплюється в низці збірників. В цей же час з'являються консульські та ярмарочні суди, котрі були першими арбітражними інституціями, що знаменувалося як «арбітражна революція» [9, с. 63].

Саме в цей період міжнародний комерційний арбітраж набуває форму, що має багато схожих рис з сучасним міжнародним комерційним арбітражем.

На думку Федішина А. А., у період середньовіччя та феодальної державності інститут третейських судів зазнав занепаду, це пов'язують із тим, що носієм влади був монарх, який призначав осіб для судочинства [10, с. 391]. З цією позицією науковця ми не можемо погодитися повною мірою, власне, принаймні з причин необрунтованості в подальшому дослідженні таких своїх висловлювань. Крім того, незважаючи на те, що дійсно інститут міжнародного комерційного арбітражу зазнав певних змін, втім вони стосувалися саме відносин в межах національного законодавства. А що стосувалося урегульованості питань при наявності спірного комерційного питання між двома державами,

урядами, об'єднаннями, все ж таки існували незалежні інституції, котрі виконували функції неупереджених арбітрів.

Наведемо приклад, коли у 1328 р. Папа Боніфачій VIII виступив арбітром між Філіпом Красивим і Річардом Левине серце. Наступним прикладом є врегулювання конфліктної ситуації за підтримки Карла IV, коли він вирішив спір між Англією та Францією [11, с. 10].

Крім того, маємо також відмітити, що в середні віки особливо великою силою та владою користувалися релігійні установи та інститути. Тому церква намагалася зменшити шкоду від так званих приватних війн та встановлювала «Божі перемовини», котрі, в тому числі, могли мати форму міжнародного комерційного арбітражу. Зокрема, такі «Божі перемовини» запроваджувалися в часи всіх великих релігійних свят, в ці дні заборонялося використовувати жорстокі види зброї [12, с. 61].

Отже, в період середньовіччя відбувається посилення та масове розповсюдження міжнародного комерційного арбітражу, здійснення якого було зосереджено переважно в руках найбільш авторитетних та владних правителів, які мали неупереджений погляд на вирішення проблемної ситуації.

Висновки. Таким чином можемо підсумувати, що багатовікова історія становлення міжнародного комерційного арбітражу взаємопов'язана з розвитком перших

державних інституцій в часи античності, у зв'язку з чим розділяємо думку тих науковців, котрі вважають, що міжнародний комерційний арбітраж з'явився вже після перших державних утворень. Власне, можемо говорити про історичний взаємозв'язок арбітражу (періоду античності) як поняття загального, що мав першочергове застосування і використовувався переважно для вирішення різноманітних побутових проблем, конфліктних ситуацій. На його основі з'явився комерційний арбітраж, що використовувався переважно купцями в межах однієї або кількох територіальних місцевостей. А вже згодом, розуміючи переваги застосування мирних способів врегулювання спорів, виникає міжнародний арбітраж, що включає в себе й комерційну складову.

В період античності розпочалося зародження міжнародного комерційного арбітражу, який використовувався главами держав, і що підтверджується історичними пам'ятками. Так, першим постійно діючим міжнародним комерційним арбітражем став римський суд рекуператорів. Нерідко такі арбітри використовували свій статус та авторитет у цілях завоювання нових територій та держав. Посилення ролі та статусності релігії і церкви в період середньовіччя дозволили аргументувати необхідність використання мирних способів врегулювання спорів, особливо в періоди великих релігійних свят.

Література:

1. Макеєва О.М. Міжнародний комерційний арбітраж: теоретико-правові аспекти. *Наукові праці Національного авіаційного університету*. Серія: Юридичний вісник «Повітряне і космічне право». Київ. НАУ. 2020. № 3. С. 61-66.
2. Бут І.О. Розгляд цивільно-правових спорів третейськими судами в Україні: дис....канд.юрид.наук: 12.00.03/ Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2016. 229 с.

3. Вангородська Н.А. Третейський суд в Україні у Х–XVIII ст.: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01/ Нац. акад. внутрішніх справ. Київ, 2011. 20 с.
4. Левін Д.Б. Історія міжнародного права. 1962 р. 136 с. URL: <https://mybook.ru/author/l-n-levina/istoriya-mezhdunarodnogo-prava-otvety-na-ekzamenac/read/?page=2> (дата звернення: 07.10.2023)
5. Анцелевич Г.О., Покрещук О.О. Міжнародне публічне право: підручник. Київ. 2003 р. 409 с.
6. Волков О.Ф. Торгові третейські суди. 1913 р. 302 с. URL: <https://dspace.spbu.ru/handle/11701/36481> (дата звернення: 07.10.2023).
7. Гавриленко О.А., Сироїд Т.Л. Історія міжнародного права: стародавня доба: навч. посіб. Харків. ХНУ ім. В. Н. Каразіна. 2021. 232 с.
8. Боярський Є.Д. Теорії правової природи міжнародного комерційного арбітражу та їх рецепція у праві України. *Міжнародне приватне право: Розвиток і гармонізація*. 2012. № 11. С. 192-195.
9. Мамон З.В. Гносеологія міжнародного публічного арбітражу. *Теорія і практика інтелектуальної власності. Міжнародно-правові аспекти*. 2006 р. №5. С. 69-75.
10. Федішин А.А. Генезис законодавства про третейські суди і міжнародний комерційний арбітраж. *Правова система України й міжнародне право, порівняльне правознавство. Часопис Київського університету права*. № 4. 2019. С. 390-397.
11. Наливайко Л.Р., Степаненко К.В. Міжнародне судочинство: навч. посібник. Дніпро. ДДУВС. 2022. 304 с.
12. Лукашук І.І. Міжнародне право Загальна частина. підручник. 2005 р. 432 с. URL: http://www.cawater-info.net/bk/water_law/pdf/lukashuk_1.pdf (дата звернення: 07.10.2023).

References:

1. Makieieva, O.M. (2020), "International commercial arbitration: theoretical and legal aspects", *Naukovi pratsi Natsional'noho aviaatsijnoho universytetu. Seriya: Yurydychnyj visnyk "Povitriane i kosmichne pravo"*. vol. 3, pp. 61-66.
2. But, I.O. (2016), "Consideration of civil legal disputes by arbitration courts in Ukraine", Abstract of Ph.D. Thesis, Civil Law and Civil Procedure. National University «Odesa Law Academy». Odesa, Ukraine.
3. Vanhorodska, N.A. (2011), "The arbitration court in Ukraine in the 10th-18th centuries", Ph.D. Thesis, Theory and history of the state and law, National Academy of Internal Affairs, Kyiv, Ukraine.
4. Levin, D.B. (1962), "*Istoriia mizhnarodnoho prava*" [History of international law]. Available at: <https://mybook.ru/author/l-n-levina/istoriya-mezhdunarodnogo-prava-otvety-na-ekzamenac/read/?page=2> (Accessed 7 Oct 2023).
5. Antselevych, H.O. and Pokreshchuk, O.O. (2003), "*Mizhnarodne publichne pravo*" [International public law], Kyiv, Ukraine.
6. Volkov, O.F. (1913), "*Torhovi tretejs'ki sudy*" [Commercial arbitration courts]. Available at: <https://dspace.spbu.ru/handle/11701/36481> (Accessed 7 Oct 2023).
7. Havrylenko, O. A. and Syroid, T. L (2021). "*Istoriia mizhnarodnoho prava: starodavnia doba*" [History of international law: ancient times] manual. Kharkiv, Ukraine.
8. Boyarskyi, Ye. D. (2012), "Theories of the legal nature of international commercial arbitration and their reception in the law of Ukraine", *Mizhnarodne pryvatne pravo: Rozvytok i harmonizatsiia*, vol. 11, pp. 192-195.
9. Mamon, Z.V. (2006) "International epistemology public arbitration", *Teoriia i praktyka intelektual'noi vlasnosti. Mizhnarodno-pravovi aspekty*, vol.5, pp. 69-75.
10. Fedyshyn, A.A. (2019), "The genesis of the legislation on arbitration courts and international commercial arbitration", *Pravova systema Ukrainy j mizhnarodne pravo, porivnial'ne pravoznavstvo. Chasopys Kyivs'koho universytetu prava*, vol. 4, pp. 390-397.
11. Nalyvaiko, L.R. and Stepanenko, K.V. (2022), "*Mizhnarodne sudochynstvo*" [International justice], Dnipro, Ukraine.
12. Lukashuk, I.I. (2005), "*Mizhnarodne pravo Zahal'na chastyna*" [International law General part]. Available at: http://www.cawater-info.net/bk/water_law/pdf/lukashuk_1.pdf (Accessed 7 Oct 2023).

Стаття надійшла до друку 19.10.2023